

Антон Пасісниченко

*магістр соціології, старший лаборант кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Anton Pasisnychenko

*MA in sociology, senior research assistant at Sociology Department,
V. N. Karazin Kharkiv National University senior research assistant.*

ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ В АКАДЕМІЧНОМУ ДИСКУРСІ: КОНСТРУЮВАННЯ КОСМОПОЛІТИЧНОГО ОБРАЗУ ЄВРОПИ

У статті аналізуються процеси дискурсивного конструювання європейської ідентичності в контексті розвитку сучасної теорії космополітизму, зокрема концепцій У. Бека та Дж. Деланті. Розглядаючи внесок у концептуалізацію космополітизму У. Бека, автор робить акцент на поняттях «методологічного» та «банального» космополітизму та їхньої ролі в осмисленні Європи як «реальної космополітичної імперії». У контексті аналізу теорії космополітизму Дж. Деланті особлива увага приділяється здійсненому ним розрізненню між європейським космополітичним проектом та іншими проектами, а також його ідеї про те, що розвиток першого, скоріше, пов'язаний із соціальними теоретиками, ніж із брюссельськими чиновниками. Для перевірки та підтвердження ключових положень зазначених концепцій космополітизму автор звертається до результатів емпіричного дослідження європейської ідентичності, здійсненого Ф. Піхлером.

Ключові слова: європейська ідентичність, образ Європи, космополітизм, дискурсивне конструювання.

This article explores the processes of European identity's discursive construction in the framework of contemporary cosmopolitanism theories, in particular – concepts developed by Ulrich Beck and Gerard Delanty. Considering Beck's contribution in cosmopolitanism conceptualization, the author focuses on the notions of "methodological" and "banal" cosmopolitanism and their role in comprehending Europe as a real cosmopolitan empire. In Delanty's theory of cosmopolitanism a distinction between European and other cosmopolitan projects is underscored and its connection with social theorists rather than Brussels officials is stressed. Finally, Florian Pichler's empirical study of European cosmopolitan identity is considered and its significance for verification of the key cosmopolitan theory assumptions.

Keywords: European identity, image of Europe, cosmopolitanism, discursive construction.

В статье анализируются процессы дискурсивного конструирования европейской идентичности в контексте развития современной теории космополитизма, в частности концепций У. Бека и Дж. Деланти. Рассматривая вклад в концептуализацию космополитизма У. Бека, автор акцентирует внимание на понятиях «методологического» и «банального» космополитизма и их роли в осмыслении Европы как «реальной космополитической империи». В контексте анализа теории космополитизма Дж. Деланти особое внимание уделяется предпринятому им разграничению между европейским космополитическим проектом и другими проектами, а также его идее о том, что развитие первого, скорее, связано с социальными теоретиками, чем с брюссельскими чиновниками. Для проверки и подтверждения ключевых положений указанных концепций космополитизма автор обращается к результатам эмпирического исследования европейской идентичности, проведенного Ф. Пихлером.

Ключевые слова: европейская идентичность, образ Европы, космополитизм, дискурсивное конструирование.

Процес формування та розвитку Європейського Союзу як нової спільноти спричинив потужний поштовх до актуалізації тематики європейської ідентичності в академічному дискурсі, визначення якої стало викликом як для європейської еліти та нових «громадян Європи», так і для соціальних теоретиків. Зазначимо, що у науковому, публічному та інших дискурсах розуміння феномену європейської ідентичності є досить неоднозначним. Сьогодні активно дискутуються подальші перспективи розвитку європейської ідентичності в контексті нових кризових моментів у розвитку ЄС: провалу проекту єдиної європейської конституції, фінансової та міграційної кризи тощо. Черговим викликом для політичної Європи та європейської ідентичності стала агресивна політика Росії, яка своїми діями створила військовий конфлікт в Україні і вперше після Другої світової війни порушила встановлені державні кордони та систему європейської безпеки в цілому. З огляду на це, спроби теоретичного осмислення європейської ідентичності спрямовуються не на вирішення абстрактних концептуальних проблем, а на подолання реальних загроз подальшому існуванню політичного проекту ЄС.

Попри велике розмаїття підходів до аналізу європейської ідентичності, представлених в академічному дискурсі, більшість її дослідників погоджується з неможливістю її виявлення як певного феномену з фіксованим переліком об'єктивних ознак. Деякі науковці, відходячи від есенціалістських настанов, вказують на необхідність аналізу того, як європейська ідентичність формується завдяки механізмам іншування та постає по суті дискурсивним конструктом. Крім визнання, що ідентичність взагалі може існувати тільки в дискурсі, акцентується селективна та стратегічна природа цього дискурсу. Мова йде про те, що процеси конструювання, що відбуваються в рамках певного дискурсу та використовують конкретні образи «іншого», утворюють у підсумку певні образи Європи, європейців та їхньої ідентичності. При цьому кожний образ знаходиться у відносинах конкурентного змагання з альтернативними образами за право визначати домінуюче уявлення про європейську ідентичність.

Метою даної статті є виявлення специфіки конструювання європейської ідентичності в академічному дискурсі на прикладі концепцій космополітизму, представлених в роботах У. Бека та Дж. Деланті.

Наш вибір концепцій космополітизму саме цих авторів зумовлений тим, що в їхніх працях надаються відмінні від існуючих у концептуальних побудовах інших науковців образи Європи та, відповідно, стратегії конструювання європейської ідентичності.

Так, на відміну від образу Європи як єдиного культурного простору, у зазначених концепціях космополітизму образ Європи формулюється на основі глобальних постнаціональних орієнтирів європейців. Такий образ Європи можливий за умов визнання послабленої ролі національних держав та розриву зв'язку між культурою та ідентичністю.

Зазначимо, що образ Європи як постнаціонального утворення представлений також у рамках концепцій конституційного патріотизму та публічної сфери Ю. Габермаса. На затвердження космополітичного образу Європи також активно працюють політологічні студії (наприклад, дослідження Д. Акібугі з його ідеєю космополітичної демократії [1]). Однак особливого звучання нова європейська ідентичність набуває саме в концептуальних схемах космополітизму. Якщо, за оцінкою британського соціолога Дж. Деланті, «ми цілком виправдано можемо говорити про космополітичний поворот у соціальних науках», то не дивно, що ідеї, артикульовані в рамках академічного дискурсу, згодом були адаптовані й іншими дискурсами, породжуючи численні проекти космополітичної Європи [2, р. 324].

Отже, звернемося до більш докладного аналізу теорій космополітизму обраних нами дослідників. Почнемо з У. Бека, який вважається провідним представником сучасної теорії космополітизму, в рамках якої феномен європейської ідентичності пов'язується з універсальними цінностями глобалізованих спільнот, а не з певними національно-культурними особливостями. У своїй концептуалізації космополітизму він розрізняє космополітизм як методологічний інструмент і як соціальний процес глобалізації всередині того чи іншого суспільства. Успіху цього процесу сприятиме заміна методологічного націоналізму, пов'язаного з нацією-державою, на методологічний космополітизм, а на буденному рівні заміна банального націоналізму на банальний космополітизм [3, р. 7]. Методологічний космополітизм має вирішити проблему виключення «іншого» як всередині суспільства, так і в стосунках між націями. Для цього У. Бек пропонує перейти від логіки «або одне, або інше» до космополітичної логіки «як одне, так і інше» і в такий спосіб поєднати відкритість до «інших» із універсальними нормами.

Практичну цінність космополітичного підходу У. Бек демонструє, застосовуючи його до аналізу майбутнього нової Європи. На релевантності ідей космополітизму в умовах сучасної кризи ЄС він наголошує у спільній із Е. Гранде роботі «Космополітизм: європейський шлях виходу з кризи» [4]. У ній констатується, що Європа знаходиться в стані інституційної, економічної та політичної кризи,

коли вже вичерпується політична енергія всього європейського проекту інтеграції. Головний недолік вбачається у хибному задумі конструювання Європи за принципом національної держави. В публічних дебатах вона й досі представляється в термінах «недобудованої нації», «незавершеної федерації», результатом чого є відповідне ставлення до Європи, яка повинна та може стати нацією та державою [4, р. 67, 69]. З огляду на це, дискусії про Європу нерідко зводяться до непродуктивної контрпозиції: або Європа, або національна держава. У цьому контексті успіх європейського проекту виявляється можливим лише за умови стагнації національної ідентичності та суверенітету окремих країн, а існування національних держав потрібно постійно захищати від зазіхань Європи як «наддержави» [5, р.57]. За таких умов процес євроінтеграції видається програтимим як для кожної окремої європейської країни, так і для об'єднаної Європи в цілому.

Для подолання сучасної кризи Європи необхідно формування нового політичного бачення і нової концепції інтеграції. Для У. Бека та Е. Гранде це фактично означає «наово вигадати» Європу: «Нам потрібно не менше, а більше Європи, але нам потрібна інша, більш космополітична Європа» [4, р. 69-70]. Для досягнення цієї мети вони закликають застосувати космополітичну логіку «як одне, так і інше», що руйнує протиставлення між ідентифікацією з Європою та ідентифікацією з державою. Ця логіка заперечує уніфікуючу інтеграцію, націлену на подолання різноманіття, притаманного країнам-членам ЄС. На думку авторів, плутаючи єдність та однорідність, існуюча «політика гармонізації» фактично закриває очі на відмінності, пов'язані з національними державами. Логіка «як одне, так і інше» пропонує розглядати розмаїття не як проблему, а як шлях до конструювання сучасної ідентичності об'єднаної Європи.

Для У. Бека та Е. Гранде космополітизм у проекті нової Європи означає застосування в європейській політиці принципу «диференційної інтеграції», коли процес об'єднання є толерантним до національних, регіональних та інших відмінностей його учасників [4, р. 72]. Зміст цього принципу складають такі елементи, як «взаємне визнання відмінностей», «метод відкритих форм співробітництва» між країнами-членами та «концепт варіативної геометрії» як інтеграція з різною швидкістю в залежності від готовності конкретних країн.

Однак головним плюсом космополітичної Європи У. Бек та Е. Гранде вважають можливість подолання демократичного дефіциту та укріплення легітимності Євросоюзу. «Демократизація Європи має бути здійснена

за допомогою нової моделі космополітичної демократії, - проголошують вони, - і ця мета може бути досягнена тільки з використанням деяких нових стратегій: стратегії інтервенції, включення й визнання інакшості та контролю» [4, р. 77].

Перша стратегія означає перехід від принципу представництва до включення або, скоріше, інтервенції громадян у європейські політичні процеси. Визнання іншого як друга стратегія передбачає заміну голосування більшості по важливим політичним питанням на консенсусне голосування, яке відрізняється увагою до потреб інших, які частіше представлені меншинами. Головними елементами становлення духу космополітизму в Європі, за У. Беком та Е. Гранде, є саме різноманіття та визнання інакшості. «Різноманіття не повинно бути ієрархізоване чи заміщене суспільно прийнятими нормами, цінностями та стандартами, - наголошують вони, - навпаки, воно повинно бути прийнятим і позначеним у якості позитивної цінності. Із позицій космополітизму життєво необхідним є сприйняття інших як відмінних і тотожних одночасно» [4, р. 71]. При цьому космополітизм має поєднувати толерантність до інших із певними суспільно прийнятими універсальними нормами.

Образ космополітичної Європи теоретики розглядають в якості альтернативи не тільки традиційному націоналізму, але й супернаціоналізму європейського демосу. Вони сподіваються, що в результаті буде сформовано нову Європу, яка не повторюватиме моделі національних демократій, а започаткує європейську демократизацію/космополітизацію знизу. Ці процеси мають стимулювати почуття європейськості серед громадян об'єднаної Європи.

Ще один варіант європейського космополітичного проекту в академічному дискурсі представлений британським соціологом Дж. Деланті. Якщо для У. Бека ЄС є «космополітичною імперією» (і це стосується навіть повсякденного рівня «банального космополітизму»), то Дж. Деланті має відмінну точку зору. На його думку, зараз лише «певні елементи європеїзації нації-держави створили передумови для того, щоб космополітизація стала важливим виміром сучасного європейського суспільства» [5, р. 25].

Дж. Деланті, як і У. Бек, пов'язує космополітизм із глобалізацією, але він говорить про глобалістичність через призму локального, тобто про глокалізацію, зазначаючи, що, попри всю значимість транснаціональних факторів, космополітизм не можна зводити до них. «Коли говорять про космополітизм, - наголошує Дж. Деланті, - то мається на увазі трансформація в самоусвідомленні як результат взаємодії з іншими у питаннях глобально-

го значення. Це стосується ідентифікаційних процесів власної трансформації, що відбувається тоді, коли ми стикаємося з іншими в контексті глобальних проблем» [2, р. 324]. Тобто космополітичний проект нерозривно пов'язаний із проблематикою конструювання нових соціальних ідентичностей.

Ключовою ознакою сучасного космополітизму Дж. Деланті називає усвідомлення множинності ідентичностей в існуючому плюралізмі спільнот. При цьому головний акцент він робить на формуванні нового ставлення до «іншого/інакшості», яке передбачає «космополітичний діалог». Завдяки йому ми не тільки толерантно сприймаємо інших, але й трансформуємося самі: «На противагу національній ідентичності, що походить зі спільної культурної спадщини та родоводу, космополітизм сприяє рефлексивному підходу до індивідуальної та колективної ідентичності і, що важливо, позитивно сприймає цінності Іншого» [6, р. 194].

Космополітичний образ Європи автор представляє у своїй книзі «Переосмислюючи Європу: соціальна теорія та наслідки європеїзації» [6]. Дане дослідження представляє концепт космополітизму в руслі конструктивістської парадигми. Виходячи із цих позицій, Дж. Деланті робить зауваження, що наразі «космополітизм пов'язаний з Європою тільки завдяки соціальним теоретикам, а не європейським бюрократам» [6, р. 193]. Автор наголошує на необхідності «космополітизації Європи» в контексті актуалізації завдання подолання кризи. Однак суттєвою перешкодою на шляху космополітизації Європи є те, що «ЄС більше подобається розглядати європейських громадян із точки зору їхньої національної приналежності (nationals / Europeans), а не як космополітичних європейців» [6, р. 195].

Дж. Деланті зазначає, що «космополітизм не є виключно західним проектом і може існувати будь-де і в будь-який час» [2, р. 324]. Варіативність проявів космополітизму він розглядає як основу нового типу відносин між Європою та Азією. Європа напрацювала більш високий рівень «внутрішнього» виміру космополітизму, - пише Дж. Деланті, - однак азійська модель, хоч менш розвинена, але є не менш вагомим і може збагатити європейський проект. Зрештою космополітична Європа «потребує переосмислення європейської ідентичності, аби сформувати більш позитивне ставлення до Азії» [2, р. 340].

У контексті представленого в академічному дискурсі космополітичного образу Європи цікавим доповненням видається емпіричне дослідження того, наскільки цей образ проявляє себе на рівні звичайних громадян, проведене у 2005 році австрійським соціологом Флоріаном Піхлером [8].

Одним із завдань дослідник визначив перевірку теоретичних установок космополітизму через дослідження присутності космополітизму не тільки в Європі, але й по всьому світі. Якщо, за словами Піхлера, космополітизм, дійсно, став реальністю в Європі, тоді ми маємо побачити поширення космополітичних орієнтирів серед європейців. Для цього Піхлер вивчав, наскільки європейцям притаманна космополітична ідентичність, як вони сприймають Європу та як ставляться до процесу європейської інтеграції.

Отримані емпіричні дані засвідчили дещо неоднозначну ситуацію з реальною поширеністю космополітичної ідентичності серед європейців. З одного боку, результати дослідження підтвердили, що «космополітизм завоював плацдарм в Європі», оскільки приблизно половина респондентів продемонструвала певний ступінь приналежності до Європи та світу в цілому [7, р. 1121]. Однак за комбінацією факторів ідентичності, перцепцією Європи та оцінками європейської інтеграції в процесі дослідження було виявлено існування трьох різних за орієнтацією груп.

Представників першої групи Ф. Піхлер називає «європейськими космополітами». Вони мають космополітичне бачення Європи, підтримують інтеграцію ЄС та проявляють космополітичну ідентичність, тобто легко поєднують національний, європейський та глобальний типи ідентифікації. Ця група була представлена 15% респондентів. У другій групі (40% опитаних), попри критичне ставлення до ЄС, все ж фіксується «помірний космополітизм». Респонденти, що увійшли до цієї групи, бачать себе європейцями, але не сприймають інтеграційні процеси в ЄС і тому визначаються як носії «банального космополітизму», оскільки їхня європейська ідентичність та космополітизм не впливають на їхні політичні погляди. Представникам третьої групи (45%) космополітизм, завдяки впливу різних факторів, виявився притаманним у найменшій мірі або зовсім не притаманним.

Ф. Піхлер доходить висновку, що «люди з сильними космополітичними ідентичностями вочевидь належать до меншини; однак щонайменше більше половини респондентів є поміркованими космополітами» [7, р. 1116]. Іншим важливим висновком цього дослідження є те, що космополітизм у значній мірі формується під впливом індивідуальних характеристик та є контекстно залежним. Молодші, краще освічені, більш кваліфіковані та люди з досвідом проживання за кордоном частіше визначають себе як європейців. Також було встановлено, що соціально-демографічні чинники мають значний вплив на формування космополітичної ідентичності. Остання легше укорінюється в урбаністичних

зонах та потребує певного рівня добробуту та політичної культури. Якщо подивитись на відмінності у сприйнятті космополітизму між європейськими країнами, то дослідження за-свідчило, що у більш заможних суспільствах він сприймається краще.

Все це, за словами Ф. Піхлера, «чітко показує, що розмаїття не означає однакові виклики для кожного, і тому особливого значення набуває «особисте залучення» (добровільний космополітизм)» [7, р. 1122]. Якщо цей висновок дещо суперечить теорії космополітизму, то наступний цілком узгоджується з позицією Дж. Деланті, який вважає, що «немає єдиної картини космополітизму, ... є різні форми космополітизму, які співіснують із національними, партикулярними та плюралістичними підходами» [7, р. 1123].

На особливу увагу заслуговує головний висновок Ф. Піхлера стосовно того, наскільки отримані емпіричні дані підтверджують тезу У. Бека про космополітизм як соціальну реальність в Європі. «Аби дійсно стати «реальним», – наголошує Ф. Піхлер, – беківське космополітичне бачення у своїх спробах пояснити сучасну Європу має максимально уважно розглянути течії спротиву космополітизації як на індивідуальному, так і на структурно-соцієтальному рівні» [7, р. 1123]. Зростання розмаїття та взаємопов'язаності автоматично не продукує космополітичну орієнтацію.

Слід зазначити, що останнім часом зростає кількість критиків концепції космополітизму, які вважають її непридатною до практичного застосування в рамках сучасного політичного проекту Європейського Союзу. Ці критики посилаються на те, що поняття теорії космополітизму є виключно нормативними та занадто абстрактними. Більш того, космополітизм розглядається як камуфляж, за яким інтереси конкретної нації видаються

за універсальні; аби прикрити таку імперіалістичну політику, цим інтересам надаються ознаки морального універсалізму [8, 9].

Таким чином, здійснений нами аналіз засвідчив, що в рамках академічного дискурсу активно конструюється космополітичний образ Європи та, відповідно, пропонується наднаціональна ціннісна основа для обґрунтування європейської ідентичності. Проте цей образ у різних концепціях космополітизму має суттєві відмінності. Так, у концепції У. Бека стверджується необхідність переходу до методологічного і банального космополітизму, висловлюється віра в реальність нової Європи як космополітичної імперії та пропозиції щодо її зміцнення. Більш помірковане бачення європейського космополітизму запропоновано в концепції Дж. Деланті. Для нього це лише один з мнотинних проектів, що сьогодні розвиваються в руслі космополітизму. Результати емпіричного дослідження Ф. Піхлера демонструють, що сьогодні космополітична ідентичність, всупереч оптимістичним оцінкам теоретиків, все ще не домінує в масовій свідомості європейців. Тому не дивно, що теорії космополітизму зіштовкуються з різкою критикою на адресу їхніх ключових положень та установок, а також із заявами про те, що космополітизм є лише прикриттям політики домінування «сильніших» націй, які порушують національні інтереси більш слабких держав. Завдяки цьому яскравий образ Європи як космополітичного проекту не тільки активно дискутується в рамках академічного дискурсу, а й актуалізується в рамках дискурсів медіа, політики і повсякдення та представляю собою ще одну модель дискурсивного конструювання сучасної європейської ідентичності.

Література

1. Archibugi D. The Global Commonwealth of Citizens: Towards Cosmopolitan Democracy / D. Archibugi. – Oxford: Princeton University Press, 2008. – 320 p.
2. Delanty G. Cosmopolitan Perspectives on European and Asian Transnationalism / G. Delanty, B. He // International Sociology – 2008. – Vol. 23. – No 3. – P. 323-344.
3. Beck U. Redefining the Sociological Project: The Cosmopolitan Challenge / U. Beck // Sociology – 2012. – Vol. 46, – No 1. – P. 7-12.
4. Beck U. Cosmopolitanism: Europe's Way Out of Crisis / U. Beck, E. Grande // European Journal of Social Theory – 2007. – Vol. 10. – No 1. – P. 67-85.
5. Delanty G. The Cosmopolitan Imagination: Critical Cosmopolitanism and Social Theory / G. Delanty // British Journal of Sociology – 2006. – Vol. 57. – No 1. – P. 25-47.
6. Delanty G. Rethinking Europe: Social Theory And The Implications Of Europeanization / G. Delanty, Ch. Rumford. – London, New York : Routledge, 2005. – 244p.
7. Pichler F. How Real is Cosmopolitanism in Europe? / F. Pichler // Sociology – 2008. – Vol. 42. – No 6. – P. 1107– 1126.
8. Fossum J. Review essay: A cosmopolitan constellation? / J. Fossum // European Journal of Social Theory – 2011. – Vol. 14. – No 2 – P. 235-248.
9. Fine R. Introduction Cosmopolitanism: Between Past and Future / R. Fine, V. Boon // European Journal of Social Theory – 2007. – Vol. 10. – No 1. – P. 5-16.